QO‘SHMA GAP QISMLARINI BOG‘LOVCHI VOSITALAR VA ULARNING GAPDAGI HAMDA MATNDAGI O‘RNI: NAZARIY-METODIK, STRUKTUR-SEMANTIK VA USLUBIY TAHLIL

Bozorov Behruz Ilhom o‘g‘li
Turin politexnika universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur kengaytirilgan fundamental ilmiy tadqiqot ishida o‘zbek tilshunosligining sintaksis bo‘limidagi eng murakkab, fundamental va ko‘p qirrali mavzulardan biri bo‘lgan qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalar, ularning struktur-semantik turlari, tasnifi hamda sintaktik vazifalari ilmiy-nazariy jihatdan chuqur tadqiq etiladi. Bog‘lovchili qo‘shma gaplar (teng bog‘langan va ergashgan qo‘shma gaplar) hamda bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning tuzilish xususiyatlari, leksik bog‘lovchilar, bog‘lovchi so‘zlar, nisbiy so‘zlar, ko‘makchi so‘zlar, intonatsiya (ohang), pauza va tarkibiy qismlarning o‘zaro munosabatlari keng qamrovli tahlil qilingan. Shuningdek, badiiy, ilmiy, rasmiy va publitsistik matnlarda qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalarning stilistik imkoniyatlari hamda matnning kohezsiya va koerensiyasini ta’minlashdagi o‘rni har tomonlama ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Sintaksis, qo‘shma gap, bog‘lovchili qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gap, ergashgan qo‘shma gap, bog‘lovchilar, bog‘lovchi so‘zlar, intonatsiya, pauza, matn yaxlitligi, kohezsiya, koerensiya, uslubiyat.

KIRISH

O‘zbek tili sintaktik tizimining eng taraqqiy etgan, mazmunan boy va grammatik jihatdan yuqori darajada mukammallashgan qatlamlaridan biri bu qo‘shma gaplardir. Oddiy sodda gaplar orqali ifodalash qiyin yoki mutlaqo imkonsiz bo‘lgan murakkab voqeliklar, sabab-oqibat, shart, to‘siqsizlik, payt, maqsad, qiyoslash, qarshilik va zidlanish kabi munosabatlar aynan qo‘shma gaplar

yordamida ochib beriladi. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gap qismlarini o‘zaro bog‘lab turuvchi maxsus vositalar tizimi tilning semantik salohiyatini va mantiqiy izchilligini ta’minlaydigan asosiy omillardan biridir. O‘zbek tilshunosligida qo‘shma gaplar va ularning bog‘lanish usullari G‘. Abdurahmonov, A. G‘ulomov, M. Asqarova, H. Jamolxonov, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov kabi yetakchi olimlarning fundamental ilmiy asarlarida atroflicha o‘rganilgan. Biroq tilning zamonaviy taraqqiyoti, sintaktik qurilmalarning matnlardagi funksional imkoniyatlari, bog‘lovchi vositalarning uslubiy bo‘yoqlari va ularning matn yaxlitligidagi o‘rnini yanada chuqur tadqiq etish bugungi kunda ham o‘ta dolzarb hisoblanadi.

Maqolaning asosiy maqsadi — qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalarning mukammal tasnifini yaratish, ularning grammatik tabiati, semantik munosabatlari hamda matndagi stilistik vazifalarini ilmiy asosda har tomonlama tahlil qilishdan iboratdir.

1. Qo‘shma gaplarning lingvistik tabiati va ularni tashkil etuvchi asosiy tamoyillar

Qo‘shma gap ma’no va tuzilish jihatidan o‘zaro birikkan ikki yoki undan ortiq sodda gaplardan iborat sintaktik yaxlitlikdir. Sodda gaplardan farqli o‘laroq, qo‘shma gap o‘zida murakkab predikativ markazlarni birlashtiradi. Har bir sodda gap qismi o‘zining grammatik asosi (ega va kesimi) yoki ulardan biriga ega bo‘lib, umumlashgan holda yagona murakkab sintaktik butunlikni hosil qiladi. Qo‘shma gaplar tarkibidagi qismlarning o‘zaro munosabatiga ko‘ra ikki yirik guruhga bo‘linadi:

a) **Bog‘lovchili qo‘shma gaplar:** Qismlar o‘zaro maxsus leksik bog‘lovchilar, bog‘lovchi so‘zlar va ohang yordamida birikadi.

b) **Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar:** Qismlar maxsus bog‘lovchilarsiz, faqatgina mazmuniy yaqinlik, ohang (pauza, sanash ohangi) hamda fe’l shakllarining sintaktik imkoniyatlari orqali bog‘lanadi.

2. Bog‘lovchili qo‘shma gaplar va ularning bog‘lovchi vositalari tizimi

Bog‘lovchili qo‘shma gaplarda qismlarni bog‘lashda leksik va grammatik vositalar muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayon ikki tarmoqqa bo‘linib o‘rganiladi: teng bog‘langan qo‘shma gaplar va ergashgan qo‘shma gaplar.

a) Teng bog‘langan qo‘shma gaplar va ularning bog‘lovchilari Teng bog‘langan qo‘shma gaplarda qismlar o‘zaro teng huquqli bo‘lib, ularning biri ikkinchisiga ergashmaydi. Ular quyidagi teng bog‘lovchilar orqali birikadi: **Biriktiruvchi bog‘lovchilar (*va, ham, hamda, na... na):** Voqea-hodisalarning bir vaqtda sodir bo‘lishini yoki ketma-ketligini bildiradi. Misol: "Quyosh botdi **va** qishloq uzra sokinlik cho‘kdi." **Zidlovchi bog‘lovchilar (lekin, ammo, biroq, biroqki, holbuki):** Qismlar orasidagi zidlanish, qarama-qarshilik yoki qiyoslash ma’nosini yuzaga keltiradi. Misol: "Havo sovuq edi, **lekin** ishchilar maydonda qizg‘in mehnat qilishardi." **Ayiruvchi bog‘lovchilar (yo, yoki, ba’zan... ba’zan, goh... goh, yo... yo):** Qismlardagi voqealarning navbat bilan kelishi yoki birini tanlash zaruriyatini bildiradi.

Misol: "Goh yomg‘ir shiplab yog‘ar, **goh** quyosh charaqlab nur sochardi."

b) Ergashgan qo‘shma gaplarda bog‘lovchilar va bog‘lovchi so‘zlar Ergashgan qo‘shma gaplar bosh gap va ergash gapdan iborat bo‘lib, ularning o‘rtasidagi sintaktik munosabat quyidagi vositalar orqali ta’minlanadi: **Ergashish bog‘lovchilari chunki, negaki, toki, garchi, agarda, mabodo, basharti):** Sabab, shart, to‘siqsizlik va maqsad ma’nolarini shakllantiradi. **Bog‘lovchi so‘zlar va nisbiy so‘zlar (kim, nima, qayerda, qachon, qanday, qancha, qaysi):** Bular faqat bog‘lovchi vazifasini bajaribgina qolmay, balki ergash gapda mustaqil to‘ldiruvchi, aniqlovchi yoki hol vazifasida ham keladi.

3. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda bog‘lovchi vositalar (intonatsiya va semantika)

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda maxsus leksik bog‘lovchilar qatnashmaydi. Bunday gaplarda qismlarni o‘zaro bog‘lab turuvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat:

a) **Intonatsiya (Ohang):** Qismlar orasidagi pauza, ohangdorlik va to‘xtamlar

gaplarning mazmuniy birligini ta’minlaydi.

b) **Mazmuniy-semantik munosabat:** Qismlar orasida sabab-oqibat, shart, payt yoki zidlanish ma’nolari mantiqiy jihatdan kelib chiqadi.

d) **Kesim shakllarining mos kelishi:** Fe’lning shart mayli, ravishdosh shakllari yoki bir xil zamon shakllari qismlarni biriktiradi. Misol: "Bahor keldi — dala yashashdi."

4. Qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalarning uslubiy (stilistik) xususiyatlari

Bog‘lovchi vositalar nafaqat grammatik vazifa, balki matn uslubiyatida ham ulkan stilistik ahamiyatga ega:

Badiiy uslubda: Ohangdorlikni oshirish, emotsional ta’sir kuchini kuchaytirish uchun bog‘lovchisiz bog‘lanishlar va turli emotsional bog‘lovchilar keng qo‘llaniladi.

Ilmiy va rasmiy uslubda: Mantiqiy izchillikni, sabab va natija aloqalarining aniqligini ta’minlash uchun chunki, shuning uchun, binobarin, demak kabi bog‘lovchi va ko‘makchi so‘zlar yetakchi o‘rin tutadi.

5. Matn yaxlitligi tizimida bog‘lovchi vositalarning o‘rni

Qo‘shma gap tarkibidagi qismlarning o‘zaro birikishi faqat kichik gap doirasida qolib ketmaydi, balki butun matnning sintaktik yaxlitligini ta’minlashda xizmat qiladi. Bog‘lovchi vositalar matnning kohezsiya (grammatik bog‘liqlik) va koerensiya (mazmuniy yaxlitlik) talablarini bajarib, axborotning o‘quvchiga to‘liq yetib borishini kafolatlaydi.

6. Qo‘shma gap tarkibidagi sintaktik parallelizm va strukturaviy o‘zgarishlar

Qo‘shma gap qismlarining o‘zaro birikish jarayonida sintaktik parallelizm hodisasi muhim ahamiyat kasb etadi. Komponentlarning o‘xshash yoki qoliplangan shakllarda kelishi matn ritmini va uslubiy ta’sirchanlikni ta’minlaydi.

7. Qo‘shma gaplarni o‘qitishning metodik asoslari

Maktab va oliy ta’lim muassasalarida qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalarni o‘qitish o‘quvchilarning savodxonligini oshirishda muhim bosqich

hisoblanadi. Bunda nazariy bilimlar amaliy mashqlar va matn tahlili orqali mustahkamlanadi.

O‘quv jarayonida nazariya va amaliyot uyg‘unligi
Qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalarni o‘zlashtirishda faqat qoidalarni yod olish yetarli emas. O‘quvchilar bog‘lovchilarning semantik nozikliklarini, stilistik bo‘yoqlarini va matndagi vazifalarini amaliy tahlil orqali anglab yetishlari lozim. Buning uchun quyidagi metodik bosqichlarga tayanish maqsadga muvofiqdir:
a) Kuzatish va qiyoslash metodi: Sodda gaplar bilan bog‘lovchili va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni o‘zaro qiyoslash orqali ularning ifoda imkoniyatlarini ko‘rsatish.
Transformatsiya (shakl almashtirish) mashqlari: Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni bog‘lovchili qo‘shma gaplarga aylantirish yoki aksincha, nutqning ta’sirchanligini oshirish maqsadida turli strukturaviy modellar ustida ishlash.
Matnli tahlil (sintaktik razbor): Badiiy yoki ilmiy matnlardan parchalar tanlab, ulardagi qo‘shma gaplarning tuzilishini, bog‘lovchi vositalarning turini va ularning matn yaxlitligidagi o‘rnini aniqlash.
b) Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol usullar
Ta’lim sifatini oshirish maqsadida dars jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhim natija beradi:
"Klaster" usuli: O‘quvchilarga qo‘shma gap turlari va ularni bog‘lovchi vositalar bo‘yicha tarmoqlangan sxemalar tuztirish, bu esa xotirada yaxshiroq saqlanishiga xizmat qiladi.
"Venn diagrammasi": Teng bog‘langan va ergashgan qo‘shma gaplarning o‘xshash va farqli tomonlarini, shuningdek bog‘lovchilar bilan bog‘lovchi so‘zlarning vazifalarini solishtirishda qo‘llanladi.
"Besh daqiqalik yozuv": Mavzu yakunida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini tekshirish uchun o‘zlari qo‘shma gaplar tuzib, bog‘lovchi vositalarni izohlashi.
d) O‘quvchilar yo‘l qo‘ydigan tipik xatolar va ularning oldini olish yo‘llari
Amaliy mashg‘ulotlar jarayonida o‘quvchilar ko‘p hollarda quyidagi xatolarga yo‘l qo‘yadilar:

Bog‘lovchi so‘zlar bilan ergashish bog‘lovchilarini bir-biridan farqlay olmaslik (masalan, kim yoki nima so‘zlarini ergash gapdagi bog‘lovchi so‘z sifatida emas, balki oddiy bog‘lovchi deb tushunish).
Tinish belgilarini qo‘yishda qo‘shma gap qismlarini noto‘g‘ri chegaralash, ayniqsa bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda tire va vergulni adashtirish.
Ergashgan qo‘shma gaplarda bosh va ergash gaplarning o‘rin almashinish qoidalarini buzish.
Metodik jihatdan bu xatolarning oldini olish uchun o‘qituvchi muntazam ravishda qiyosiy tahlillar olib borishi, maxsus testlar va konstruktiv mashqlarni dars mazmuniga muntazam kiritib borishi lozim.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalar o‘zbek tilining sintaktik tizimini tartibga soluvchi, fikrni aniq va mantiqiy bayon etishga xizmat qiluvchi muhim lingvistik quroldir. Bog‘lovchilar, bog‘lovchi so‘zlar, intonatsiya va tarkibiy qismlarning o‘zaro uyg‘unligi tilimizning boy semantik imkoniyatlarini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tilining grammatikasi (Sintaksis). — Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. G‘ulomov A., Askarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Sintaksis). — Toshkent: O‘qituvchi,1987.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Universitet, 2010.
5. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
6. Sayfullayev A. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.

7. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1995.